

У лещатах двоголавого орла (Овруцька околична шляхта в ХІХ – на початку ХХ ст.)

Українознавство, 2009, № 2 (31). — С. 55—59

5 грудня 1838 р. волинський губернатор О.Маслов після ревізійної поїздки по краю направив рапорт царю про шляхту, про існування якої в столиці Російської імперії майже нічого не знали: не про чиншову шляхту, яка сплачує податок землевласнику, а про околичну, яка живе з обробітку власного клаптика землі. Цар пише на полях: «Строго вивчити», — і відразу ж, 19 січня 1839 р., міністр внутрішніх справ О.Строганов вимагає пояснень від київського генерал-губернатора.

О.Маслов доповідає, що на Волині є багато бідних шляхтичів, котрі, на відміну від інших, живуть цілими селами, які називаються околицями, і доповнює: «Сумно дивитися на цих людей, які не відрізняються від селян ні ментальністю, ні способом життя, не платять податків, не підлягають державній службі, користуючись дворянськими привілеями». За даними волинського губернатора, довкола Овруча жило 32 родини Білошицьких з села Білошиців, 38 родин Болсуновських — довкола Болсунів, 33 родини Бехів — у Бехах, 27 Васьковичів — у Васьковичах, 58 Кобилінських — у Кобилині. В одному з сіл, де нараховується понад тисячу душ, в усіх було однакове прізвище! Ці люди говорять помалоросійськи, однак вони, незважаючи на бідність, живуть гідно й чисто, крім тих, що мешкають по лісах у «курных избах» [2, 171–172].

Отже, дані про овруцьку околичну шляхту, якими володіла місцева царська адміністрація, були надто мізерними. І це не дивно. Справжнє вивчення цього феномену науковцями розпочалося пізніше. З середини ХІХ ст. різко активізувався український національний рух, що становив основу того явища, яке видатні українські історики М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич назвали українським відродженням. Чи не найзначнішим чинником цього процесу було поширення історичних знань про минуле України. Знання української історії довело, що наш народ має давні традиції в боротьбі за незалежність.

Цікавим пластом історії України був життєпис української шляхти-рицарів, досить схожої за своїм статусом до західноєвропейського рицарства, героїкою якого так пишаються країни Заходу. Українська шляхта-рицарі прославилися не лише мужнім протистоянням турецько-татарським набігам, що обезкровлювали країну, але і своєю багатовіковою боротьбою проти ополячення і окатоличення краю.

Одним з осередків шляхти-рицарів Правобережжя (так званої околичної шляхти) була давня Овручина (Зауська волость Овруцького повіту, звідки і друга назва шляхти — зауська шляхта). Вона включала такі райони сучасної Житомирської області, як Овруцький, Коростенський, Народицький, Малинський, Лугинський, Олевський.

Першим історіографом шляхти-рицарів став видатний український історик, головний редактор Комісії для розбору давніх актів В. Антонович. Саме він у четвертому томі праць цієї комісії надрукував історичний нарис «О происхождении шляхетских родов Юго-Западной России». Окремі сторінки історії околичної шляхти розкрив відомий подільський краєзнавець А. Ролле [22]. В дореволюційній історіографії фрагментарно висвітлювали історію шляхти-рицарів П. Клепатський та Н. Теодорович [9; 15]. Особливості побуту овруцької шляхти частково відображені у польових матеріалах відомого етнографа В. Кравченка та краєзнавця К. Черв'яка [19]. Найвагоміші праці з історії української шляхти, в яких висвітлюються і окремі сторінки життєпису овруцької околичної шляхти, написані сучасними істориками – Д. Бовуа, І. Рихліковою та Н. Яковенко [2; 3; 21; 23].

Перші шляхетські села у центральній частині Українського Полісся виникають у давньоруський період (XI – XIII ст.). Вже тоді тут існують Мелені (басейн Тетерева, р. Ірша), Білка, Дідковичі, Недашки (басейн Ужа), Сингаї, Бехи, Михайлівка, Васьковичі (басейн Прип'яті), Левковичі (Овруцький кряж, басейн р. Словечни і Норині) [15, 31]. Упродовж XIV – XV ст. від Норині до Тетерева з'являються десятки нових родових гнізд, названих прізвищами їх засновників. Крім зафіксованих В. Антоновичем, тут, очевидно, існували й інші.

Вчені в цілому сходяться на думці, що овруцька околична шляхта – це боярство XIV ст. (цим терміном позначався увесь спектр соціальних рівнів), віддані слуги останніх київських князів, які на нижчих ієрархічних щаблях вельми нагадували дружину колишнього Київського князівства, а переживши монгольську навалу, володіли на момент переходу під руку великого князя литовського більшою чи меншою земельною ділянкою. Київський князь Володимир Ольгердович (1363 – 1394) розселив її в одному місці, виділивши землі, призначені під ординську службу. Зауські шляхтичі під час військових походів були зобов'язані ставити намети для київського воєводи [21, 249].

Поступове оформлення правових основ Литовської держави, закріплене в двох законодавчих кодексах – Першому (1529 р.) і Другому (1566 р.) Литовському статутах, уточнило місце кожної людини в суспільстві. Воно визначалося не тільки давнім звичаєм, а й конкретним документом та параграфом «писаного права». Зауське боярство приклало чимало зусиль, щоб вибороти собі вигідне становище. У 1570 р. делегація зауських бояр відбула до Варшави до короля Сигізмунда-Августа й добилася від нього грамоти про підтвердження своїх прав і вольностей, дарованих їм раніше. Отже, у 2-ій половині XVI ст., на думку російського дослідника Н.Довнар-Запольського, остаточно оформився правовий статус зауських бояр як шляхтичів [8, 99].

В середньовічних документах згадуються такі роди околичної шляхти: Баранівські, Бехи, Болсуновські, Білоцькі, Васьковські, Верповські, Волковські, Виговські, Гаєвські, Гошовські, Дідковські, Закусили, Каленські, Кобилінські, Кончаковські, Коркушки, Костюшковські, Левківські, Макаревичі, Меленевські, Невмерицькі, Недашківські, Пашинські, Сингаївські, Толкачі, Ущатовські, Ходаківські, Чопівські, Шваби. Менші за чисельністю були роди Бильських,

Пашковських, Стемповських, Думінських, Духовських, Словенських, Змієвських, Корчевських, Чулаївських, Шишнаревичів, Пригарлинських, Скаржинських, Потопальських, Редичів, Ярмолинських та інші.

Уточнити становище цієї групи нам допомагає свідчення французького інженера Г. де Боплана, який наприкінці 1630 р. розпочав 17-літню службу польським королем на території України, склав перші мапи цього регіону та побудував укріплення для боротьби проти татар. Руанське видання його спостережень 1660 р. належить до найцінніших для ознайомлення з Україною: «Винятком становлять землі, належні Короні, де є окремі села, що належать королю і надаються ним боярам. Це особливий стан, нижчий за шляхту, але вищий за городян, якому маєтки надає король. Нащадки бояр успадковують їх за умови виконання військової служби за власний кошт. Усякий раз на вимогу великого гетьмана вони повинні виконувати все, що їм накажуть, на користь держави. Серед цих людей, хоча і заможних, більшість є досить бідною» [4, 103].

Яскрава сторінка історії околичної шляхти – її боротьба на захист православ'я, проти окатоличення жителів краю. Особливої гостроти ця проблема набула після приєднання Правобережної України до Польщі.

Місцевий крупний землевласник Ігнатій Єлець, який прийняв католицьку віру, подарував єзуїтам власний маєток у Ксаверові. Останні заснували тут свій колегіум і бурсу, прагнучи перетворити містечко на оплот католицизму на Овруччині. Польський король Владислав IV, на прохання І.Єльця, в 1634 р. навіть надав Ксаверову магдебурзьке право. Проте прагнення єзуїтів надовго закріпитися в Ксаверові виявилися марними. Овруцька околична шляхта очолила масові виступи місцевого населення проти них. Ця боротьба особливо посилилася в роки визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького і привела до того, що єзуїти почали втікати в Польщу і повернулись назад лише в 1678 р. Налякані народним гнівом, вони були змушені перенести свою колегію до Овруча [15, 207]. Однак і після цього шляхта не залишала єзуїтів у спокої. В січні 1681 р. єзуїтська ксаверівська колегія подала жалобу на дворян Дідківських про те, що вони, користуючись втечею єзуїтів, заволоділи ділянкою землі в селі Дідковичі, що належала колегії, і виловили рибу та бобрів в її озерах. Подібна жалоба надійшла від овруцької єзуїтської колегії на братів Скуратівських, яких звинувачували в тому, що шляхтичі відібрали у єзуїтів село Ягідне, а також заволоділи землями і угіддями та відмовилися заплатити їм борг в 1377 злотих [1, 130]. У 1717 р. овруцька єзуїтська колегія подала жалобу і на недашківську шляхту, яка витіснила єзуїтів з частини села Недашки. Шляхтичі розорили межові знаки єзуїтських земель, вирубали всі їх бортні дерева в лісах [1, 385 – 386].

Центрами боротьби проти окатоличення стали православні храми та братства. За кошти овруцьких шляхтичів Левківських та Невмержицьких наприкінці XVI – на початку XVII ст. був заснований Левківський монастир. А родина Скуратівських підтримувала тісні зв'язки з Луцьким братством, її представники входили до складу його керівництва.

Цілком закономірно, що овруцька околична шляхта стала активним учасником визвольних змагань українського народу. Іван Виговський (уродженець села Вигова) був одним з найближчих соратників Б. Хмельницького, займаючи посаду генерального писаря Війська Запорізького (1649 – 1657), а після його смерті сам став гетьманом України (1657 – 1659). Його рідні та двоюрідні брати також брали активну участь у національній революції 1648 – 1676 років. Брат Данило став бихівським полковником. Його дружиною була дочка Б. Хмельницького – Катерина. Костянтин Виговський спочатку знаходився у корогві з Адамом Киселем, а потім перейшов на бік повстанців, обіймав посади пінського й турівського полковника, генерального обозного, підскарбія «Великого князівства Руського», мужньо боровся з московітами за визволення Києва у 1658 р. [12, 5 – 6]. Двоюрідний брат І. Виговського – Федір – відзначився у завершальні роки національно-визвольної війни як дипломат (у 1655 р. коронні гетьмани посилали його як свого представника до Чигирин, потім він був послом українського уряду в Москві, брав участь у прийнятті посольства царя Олексія І) [10, 146]. Серед найближчого оточення Виговських були представники шляхетських родин Скуратівських, Яблонських, Статкевичів, Суходольських, Боглевських, Верещаків, Богушевичів, Ласок, Ольшанських, Пашинських, що покозачилися.

Польські магнати, які за сприяння польського короля отримали величезні земельні ділянки на Правобережжі, користуючись своєю майже необмеженою владою, почали цілеспрямований наступ на вільнолюбну околичну шляхту. Вони всіляко прагнули обмежити права шляхти-рицарів, відібрати їй землю, перетворивши їх на беззаконних слуг. Тому овруцькій околичній шляхті постійно доводилося відстоювати свій статус як збройним шляхом, так і в судах. Вже у 1605 – 1617 роках нею проведено серію судових процесів, які увиразнювали історію околичної шляхти і свідчили про неокресленість її статусу. Державець Овруцького замку Вишневецький, а згодом Павло Рутський намагалися примусити цих людей працювати в замкових мастках і сплачувати десятину на місцеву церкву. Незважаючи на привілеї, надані їм 1570 р., київський суд підтримав цю вимогу, однак після апеляції Коронний трибунал у Любліні визнав правоту скаржників: їх звільнили від виконання робіт, що вважалися за панщину, а засадою їхньої служби названо обов'язок брати участь у посполитому рушенні.

Однак польські магнати не відреклися від своїх планів підкорити околичну шляхту. Не добившись підтримки з боку судів, вони вдалися до застосування сили. Овруцький староста Франтишек Згурський не знайшов іншого засобу змусити цих людей виконувати нові повинності, як організувати справжні каральні експедиції, а наразившись на опір, почав палити домівки шляхтичів і кидати їх у полум'я, де, казав він, стане видно, чи вони справжні шляхтичі [1, 412]. Не менш жорстоким гонителем овруцької шляхти був Франтишек Потоцький. 8 лютого 1696 р. він зібрав всіх шляхтичів у селі Мошки для того, щоб примусити бути покірними. Однак польський магнат прорахувався. Він наштотхнувся на активний збройний спротив шляхти. В ході сутички, яка зав'язалася між шляхтичами та військовим загоном Потоцького, останні були розбиті, і навіть Потоцький отримав кілька ударів. Боротьба продовжувалася багато років, але Потоцький і його наступники так і не змогли подолати опір шляхти, проте сильно підірвали її господарство. Польський історик Є. Єдліцький знайшов адресовану

королю скаргу, складену від імені 24 родин овруцької шляхти у 1775 р.: «У багатьох із нас відібрали маєток, нажитий потом і кров'ю впродовж усього життя, інших зігнали з прадавніх земель і садиб, які з найдавніших часів передали нам у спадок предки; гірше того, в деякого видерли шляхетський герб, заслужений кров'ю та мужністю наших предків, а ще частині перемінили на нестримну зневагу вільний статус на статус службовий». Ця скарга спрямована проти місцевого тогочасного старости Яна Стецького [3, 57 – 58].

Завдяки освіті, здобутій у православних монастирях чи єзуїтських колегіях, певна частина представників овруцької околичної шляхти зуміла утвердитися в судочинстві та адміністрації. Проте послаблена економічно, утискувана магнатами околична шляхта поступово втрачає свої провідні позиції. У XVIII ст. околичну шляхту ідентифікували, найімовірніше, як шляхту чиншову, або службову. Її, як пише Н. Яковенко, наймали за неписаним чи більш-менш формалізованим контрактом як до казково багатих старостинських замків, отриманих за королівською дотацією, так і до маєтків князів, магнатів або й середньої шляхти. Переважна більшість її представників займалася землеробством, мало чим відрізняючись від селян [21, 247]. А наприкінці століття взагалі виникла загроза викорінення околичної шляхти як суспільного явища. І лише розпад Польщі і приєднання Правобережжя до Російської імперії загальмувало цей процес.

Після приєднання Правобережжя до Російської імперії овруцька околична шляхта однією з перших переходить до православ'я. У 1839 р. настоятель церкви села Чоповичі Радомишльського повіту протоієрей Стефан Буткевич, будучи благочинним всіх уніатських церков Київської губернії, сам посприяв її поверненню у православну віру.

Жителі околичних сіл мало чим відрізнялися від селян. Вони, як уже вказувалося, займалися землеробством, дуже рідко використовуючи найману працю. За даними І. Фундуклея, на початку 50-х років XIX ст. у Чоповичах серед Чопівських налічувалося 284 дворянина, 64 міщанина, 6 однодворців. У селі Скурати того ж повіту серед Скуратівських налічувалося 70 родин дворян. Ці люди жили зовсім не як дворяни і не відрізнялися від селян ні одягом, ні освітою [18, 486].

Досліджуючи барську околичну шляхту, М.Грушевський підкреслював, що «околичний шляхтич стояв значно ближче до тубільної селянської маси, ніж справжніх польських дворян, сповнених визнанням своїх суверенних прав і привілеїв, своєї незмірної переваги над «хлопством», яку ми зазвичай уявляємо собі, кажучи про польську шляхту» [5, 334]. Оскільки овруцька шляхта за своїм статусом була близькою до барської, то ці слова повною мірою можна віднести до неї.

Однак існування малоземельної свободолубної шляхти, яка, відповідно до чинного законодавства, набула статусу потомственного дворянства, аж ніяк не входило до планів російського царату. Тим паче, що російські чиновники не вельми замислювалися над тим, що серед шляхтичів чимало ополячених насильницьким шляхом. Для них малоземельна і безземельна шляхта була як

єдина група населення, з середовища якої рекрутувалися учасники польських повстань.

Політичний наступ на шляхту різко активізувався після придушення польського Листопадового повстання 1830 р. З цією метою 19 жовтня 1831 р. російський цар Микола I видав указ «О разборе шляхты в западных губерниях и об устройстве сего рода людей». Спеціальні повітові комісії, створені для перепису і для видання сімейних листів, за вказівками влади робили все можливе, щоб перевести частину зубожілих дворян в нові соціальні групи – однодворців та громадян, на яких поширювалися податки і рекрутська повинність [20, 273]. За підрахунками Д. Бовуа, протягом 1834 – 1839 років дворянські зібрання були змушені погодитися з декласацією 93139 представників шляхти [2, 175]. Нова широкомасштабна акція наступу на права дрібної польської та полонізованої шляхти розгорнулася під час перебування у 1840 – 1846 роках на посаді київського генерал-губернатора Д.Бібікова. Його переконання збігалися з намірами Миколи I – створити за допомогою впорядкованого бюрократично-чиновницького апарату централізовану імперію. Аби виконати це завдання, на його думку, слід було подолати спротив шляхти. У січні 1840 р. головний адміністратор краю заснував Центральну ревізійну комісію для розгляду діяльності дворянських губернських зібрань, що, як він вважав, занадто повільно розглядала справи шляхти [14, 56]. За її рішенням було скасовано належність до дворянства 81 тис. шляхтичів, статус яких понижувався до рівня податного стану [13, 66]. Вже 1845 р. припинився розгляд справ, пов'язаних із доведенням права на дворянство, і всі шляхтичі, які не змогли цього зробити, переводилися у громадяни чи однодворці. Окремо укладалися списки тих, хто не зміг подати потрібних документів, але отримав право довести свій дворянський статус. Загалом під жорна декласації в цей час потрапило 160 тис. осіб бідної шляхти Правобережжя [2, 182]. Постраждала від політики Д.Бібікова і овруцька околична шляхта.

З 1 січня 1845 р. декласаційна діяльність від Центральної ревізійної комісії перейшла до Тимчасового Присутствія Герольдії й тривала ще майже два десятиліття [11, 60]. Весь цей період представники овруцької околичної шляхти прагнули законним способом відстояти свої права. Відповідно до чинного законодавства всі документи про відновлення дворянських прав направлялися до Герольдії російського Правительствующого Сенату. Саме цей орган мав право на остаточне рішення. Однак тягатися зі столичними чиновниками, які шукали якнайменшу зачіпку, щоб повернути справу без позитивного рішення, було вкрай важко. Тому більше як на півстоліття околична шляхта була втягнута в безнадійну бюрократичну переписку з Герольдією на підтвердження своєї причетності до шляхетства. У 80-ті роки XIX ст. група чопівчан, серед них Іван Андрійович, Леонтій Герасимович та Іван Петрович Феценко-Чопівські, з боєм писали до Герольдії, що потратили великі суми коштів на збір документів про своє шляхетство, однак їх зусилля виявилися марними [6, арк. 35].

Не допомогли шляхтичам віднайдені ними документальні підтвердження того, що вони вели багатовікову боротьбу проти окатоличення краю, на захист православної віри. За основу належності до дворянства царські чиновники брали інші чинники, в першу чергу високий майновий стан. Відстояні у важкій,

виснажливій боротьбі з польськими магнатами права і привілеї овруцької шляхти були відібрані царською бюрократичною системою.

Герольдія затвердила право на потомственне дворянство лише за окремими, найбагатшими, представниками родин овруцької околичної шляхти. Зокрема, станом на 1913 р. у Вигові проживало 4,5 тис. осіб із прізвищем Виговський. Лише 14 з них, як значиться у «Списке земледельцев и арендаторов Волынской губернии», мали земельні володіння понад 50 дес. Переважна ж більшість жителів Вигова та інших сіл, які населяла околична шляхта, були змушені перейти до стану однодворців та громадян [7, арк. 85]. Їх позбавили дворянських привілеїв, залишили без права на середню та вищу освіту, вони стали платниками податків, підлягали рекрутському набору, зрештою, втрачали соціальні перспективи. Це ще більше погіршило їх соціально-економічне становище.

Любов до рідної землі, густо зрошеної кров'ю багатьох попередніх поколінь, різке неприйняття соціальної несправедливості – все це сприяло тому, що кращі представники овруцької околичної шляхти стали активними учасниками українських визвольних змагань. Саме з їх середовища вийшов І. Фещенко-Чопівський – відомий український політичний діяч та вчений, генеральний секретар промисловості і торгівлі в уряді Центральної Ради, міністр господарства в уряді Директорії УНР, голова тимчасового верховного уряду УНР – Ради Республіки [17, 40, 52, 64].

Після приходу до влади більшовиків бути дворянином стало не тільки не вигідно, але й небезпечно для життя. Представники околичної шляхти мусили надовго забути про своє шляхетне походження. В пам'яті людській залишилися лише легенди про сховані старійшинами родів від більшовиків грамоти на дворянство. Збереглися обрядові звичаї кожного шляхетського роду – гордість сучасників за діяння їхніх героїчних предків.

Тимошенко Василь
кандидат історичних наук, директор школи (м. Малин Житомирської обл.)

- Література** 1. Антонович В.Б. О содержании актов об околичной шляхте // Архив Юго-Западной России. – Ч.4. – Т.1. – К., 1867. – С. 1–62.
2. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996.
3. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. – Львів, 2007.
4. Боплан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Трансільванії разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К., 1990.
5. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Т. 5: Серія «Історичні студії та розвідки (1888 – 1896)». – Львів, 2003.
6. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 782. – Оп.1. – Спр. 13009.
7. ДАКО. – Ф. 782. – Оп.5. – Спр. 13.

8. Довнар-Запольский Н.В. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908.
9. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— Т. 1: Литовский период. – Одесса, 1912.
10. Кривошея В.В. Персональний склад та генеалогія української козацької старшини: Дис... доктора історичних наук: 07.00.06 – К., 2005.
11. Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта кін. XVIII – першої пол. XIX ст. – Біла Церква, 2002.
12. Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004.
13. Плансон А. Сословия в древней и современной России, их положение и нужды. – СПб., 1899.
14. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – СПб., 1870.
15. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1888.
16. Томашевський А. П. Населення Східної Волині (V– XIII ст. н. е.) (система заселення, екологія, господарство). – К., 1993.
17. Фещенко-Чопівський Іван Адріанович. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир, 1992.
18. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – СПб., 1852. – С. 486.
19. Черв'як К. Шляхта околична на Коростенщині. – К., 1927.
20. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005.
21. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна.— Видання друге, переглянуте і виправлене. – К., 2008.
22. Antoni J. (A. Rolle) Dzieje szlachty okolicznej w Owruckim powiecie // Biblioteka Warszawska, 1881. – Т. 2. – S. 19–39, 183, 352–367.
23. Rychlikowa I. Declasacja drobnej szlachty polskiej w Cesarstwie Rosyjskim. Spor o «Pulapke na szlachte» Daniela Beauvois // Przegląd Historyczny. – 1988. – Т. 79. – Z. 1. – S. 121–147.